

Art i encanteri

Teoria de la representació medieval i postmedieval

Rosa Alcoy

Art i encanteri

Art i encanteri

**Teoria de la representació
medieval i postmedieval**

Rosa Alcoy

*Per a en Guillem i l'Eduard,
amb el desig que els arribi l'encanteri de l'art*

Un art qui ne contient que des éléments d'illustration
tend à disparaître avec l'idéal même qu'il illustre.

BERNARD BERENSON, *Les peintres italiens*
de la Renaissance (1926, trad. de Louis Gillet)

ÍNDIX

Presentació	13
CONCEPTES FONAMENTALS I REGLES DE JOC	21
El temps i l'espai.....	21
Art medieval i postmedieval.....	22
El temps humà i el temps de l'art.....	24
L'art en un ball de màscares	33
La màscara i Nietzsche.....	34
De la disfressa del rostre a la seducció	35
Arran del <i>Roman de Fauvel</i>	39
De la icona a l'art i de l'art a la icona	43
Adorats i adoradors.....	48
Iconoclasme i encanteri	60
L'ARQUITECTURA I LA DESTRUCCIÓ DEL TEMPLE	65
L'arquitectura entre el vell i el nou.....	66
Romàntics i constructors	71
Arquitectura real i simbòlica, imaginada, ideal, postergada	81
Neomedievalismes i Modernisme	88
Maurice Utrillo, Louis Comfort Tiffany i el futurisme.....	92
L'arquitectura en l'expressió figurativa i el record	97
Un capítol sobre escales: escales o camins?	105
POSTROMÀNTICS I INTEMPORALS	129
El neomedieval en les arts figuratives: estil i tema	130
Poètica de la personificació i representació personificada.....	139
Khnopff i la mirada oculta.....	145
<i>Attenzione, vernice fresca!</i>	149

Arquitectura pintada i assolament del temple	153
L'art als cementiris	159
El valor de l'estàtua i el ja cent	162
El model femení, els plorants i els àngels.....	166
Des del sepulcre, a l'espera de la resurrecció i del Judici	174
Breu visita al Cementiri de Lloret de Mar	177
Un apunt sobre Miquel Barceló i les tombes d'Avinyó.....	181
Hugo Simberg: l'amor i la mort.....	186
Àngels del Cel i de l'Infern	191
L'efecte mirall en les Anunciacions.....	207
Ficció, engany o l'estratagema de la mosca.....	219
ART I REALITAT: UNIVERSOS CONCRETES DE L'ENCANTERI	223
Més enllà del <i>trompe-l'œil</i> : intangibles i idealismes	223
<i>C'est ne pas... C'est ne pas?</i>	234
Els objectes familiars i <i>La réponse imprévue</i>	236
Del <i>Model Rouge</i> a la perspectiva jeràrquica.....	243
La pintura mirall i el mirall pintat	246
El moviment en la pintura.....	271
<i>El dia</i> i <i>La nit</i> de Ferdinand Hodler	274
Formes úniques de continuïtat en l'espai	278
Del color a la forma: Albers i Leiter	288
Coda sobre la musicalitat i la pintura.....	291
Alteritats i duplicitats	293
El contingut en la forma de l'encanteri	294
Entorn de Lucifer, el geni del mal.....	304
La Venus i els monstres: models trencats	310
<i>Lady of The Fruits</i> i altres vies del model alterat	316
El relat, el conte i la ciència-ficció	323
Altres mitologies i altres dracs.....	328
El boig i la reversibilitat dels models	347
Escenaris i atmosferes a partir de Tintoretto.....	359
Les fronteres de la percepció: natura i artifici	363
Bosch des d'abans d' <i>El Jardí</i>	367
Quelcom sobre la pluja: escenaris <i>versus</i> escenografies	371
El suport i el marc. L'altar i la peanya.....	378
Imaginar, intuir, fugir: nebuloses, ocultacions i silencis.....	383

LES MANS, LA GESTUALITAT I L'OBJECTE	391
Les doctes mans de Simone Martini	400
Objectes amb encant i encantament per l'objecte	408
Dinàmica de la narració i <i>narrativitat pasmada</i> : bodegons i atributs.....	411
Autòmats, ninos i joguines	417
Estudis d'artista i Encants Vells.....	419
Duchamp i Kolo Moser, Klein, les mans i la teoria de l'objecte.....	422
CREADORS D'ESTIL: NUCLI, MEDI I SISTEMA.....	431
L'art no reproduceix el visible, fa visible	434
Ombres i llums.....	436
Entreteles i vestidures. Més enllà del concepte d'indumentària	442
El poder de l'art, l'escriptura i la plàstica cal·ligràfica	450
Les raons del joc: emoció, mètode i logos	457
Les profunditats de l'abisme i el somriure d'un art sense final	463
Bibliografia.....	477
Índex onomàstic.....	491

PRESENTACIÓ

El recorregut a què us voldria convidar té el punt de partida i d'arribada en l'art visual. La ruta triada es desplega sobre un munt de transicions i d'escales necessàries que podrien servir per bastir els fonaments d'algunes de les categories que concerneixen l'art, encara que no sempre el determinin. Definir el que és art no ha estat mai una tasca fàcil. El problema de la definició porta a camins que es poden bifurcar per descobrir-nos que no acabem d'abastar mai una realitat que és eminentment fugitiva, sobretot quan no tenim en compte la seva natura canviant.

El meu objectiu en aquest llibre no és arribar a una definició de l'art que doni resposta a la pregunta què és l'art:¹ Voldria escapar del punt vista general, que fixa una idea pràctica i aclaridora o, fins i tot, didàctica. Encara que aconseguim esbossar, intuir o encerclar algunes de les aparences globals de l'art, les tesis esgrimides o seran massa tautològiques o s'enfrontaran a noves qüestions que ens interroguen i ens fan recelar de qualsevol conclusió pretesament definitiva. A mesura que avancem en el temps, les esclatxes que s'obren poden empitjorar i delatar a ulls vista les inconveniències d'una teoria universal davant del que no haurem pogut anticipar o de la partitura discrepant que pot néixer de tot art amb una manera de ser pròpia. Per trobar una sortida al problema no m'ha semblat adequat anar al més senzill, o sigui, evitar el punt de vista global i establir allò que, al meu parer, pertany al món de l'art, que es pot manifestar o sonar com a art. D'altra banda, la qüestió abordada en aquests termes em sembla recurrent i innecessària ja que està abocada a la reiteració que aflorarà, tot seguit, en les aproximacions subsegüents que donen contingut al llibre. És igual si s'examina l'art com a fenomen ja tancat, inamovible o consumat, o quan encara és un projecte que es desclou a un futur imprevisible; l'objectiu tampoc no és tot el que és art o ha estat considerat com a art, ni, com és lògic, tampoc el que jo consideri dins d'aquests rangs. La idea d'aquest assaig, que entenc com a provatura no gaire aventurada, és estudiar, més que l'artisticitat mateixa, la interpretació de la matèria artística que arrenca d'un principi d'emancipació irrenunciable i que es destaca de formes diverses en el temps i l'espai, coordenades que al mateix temps avalen i limiten aquest principi.

1 Una de les múltiples vies interpretatives que poden organitzar aquest debat immens es pot trobar a Jacques THUILLIER, «Recherche d'une définition de l'art», primera part de *Théorie générale de l'histoire de l'art*, París, Odile Jacob, 2003, p. 27-102.

L'estudi s'aixeca sobre dos conceptes que hi tindran un pes essencial: «encanteri» i «representació». Els podem entendre com dues cares possibles de l'art que permeten desdoblar els plans del discurs, encara que ambdues ens obliguin a prendre consciència de les frontisses que articulen la forma de l'art i les seves formes de comunicació. «Encanteri» i «representació» no són només dos termes bonics gravats en un títol, ja que l'imperatiu principal és aïllar-los dins la complexitat polifònica de la creació artística. Si mirem de conjugar les seves dimensions més interessants, és possible que s'obrin espais nous a les nostres anàlisis i esquivem alguns tòpics. En primer lloc he al·ludit a «encanteri» perquè la paraula evoca la dimensió de l'art que ens embarca en un acte fundacional i màgic, amb una part inexplicable i molt necessària. Tot suggereix que l'art, ubicat dins del real, fa possible la prolongació del real i es rebel·la des d'antic per poder ser art i fructificar com a tal. La part encoberta en l'art no és ben bé amagada i mai obliterateda. L'ocultació és parcial i, per tant, forma part de la concreció artística que pot representar amb encant perquè, si evita aquesta dimensió, que no dic que no ho pugui fer mai, li resultarà molt més difícil de fructificar i comunicar-se.

L'encanteri actua com a crida però és també una estratègia, res no impossibilita pensar que darrere de la creació de misteri, o de qualsevol al·licient creat per l'encís, s'amaga una tàctica, es desplega la tanyina de l'estil o d'una *maniera*, o evoluciona un esquema de treball basat en el pensament racional. L'art ens convida a creuar per unes canals fondes que, encara que com un veritable fossar voldrien obstruir amb certa premeditada fredor l'anàlisi objectiva, alhora ens animem a passar a l'altre costat. És possible que ignorem la manera de creuar o que no arribem mai a la línia de l'horitzó on queda fixat l'encant o l'encanteri, és possible que aquest es converteixi en blanc inassequible que s'allunya a mesura que avancem, però si fem l'esforç d'imaginar que ens hi acostem, podrem confiar que la finalitat que perseguim ens proveirà d'una carta de presentació acceptable i la reiteració en el joc ens portarà a guanyar alguna partida.

No parteixo de cap teoria estètica tancada i tampoc em remuntaré a l'anàlisi dels mètodes o de la tècnica per la tècnica. Les obres seran les que naturalment ens guiaran pels àmbits de l'estètica, de la teoria i de la creació i per les tàctiques i els procediments que les reforcen i les fan interessants. Observarem les obres d'art per intentar interpretar millor la noció d'encanteri difús que ens atrapa, no ja el misteri concret que l'obra pugui amagar i que, amb l'atracció del desconegut, empeny la nostra curiositat endavant, amb la confiança que, de tant en tant, se'ns reveli alguna cosa. L'encanteri és un valor que escau a l'art en general i que ha de ser sentit, i ser, i emplaçar-nos, en l'òrbita emocional més pura. Tanmateix, també crec que és ben viable que es deixi interpretar i es pugui fer entendre en les seves concrecions.

Generalment, el mateix escenari en què l'art s'inscriu arriba en la nostra ajuda. L'artista, assistit per idees i eines diverses, es proposa aconseguir el que vol, tot allò que delimita amb la seves pròpies sensacions d'oportunitat i de significació. Aquest mateix artista, que potser sap el que vol, o potser no ho sap del tot, haurà de ser capaç d'aprofitar l'inesperat i de descobrir, i beneficiar-se, del que no havia calculat, mesurat o volgut, davant d'un repte específic, per a la seva causa i per a la causa de l'art. És allò que li permet anar més enllà de les voluntats dels que li encarreguen el producte. L'artesanía pot donar-li un

cop de mà, fins i tot ser la seva aliada incondicional, però l'art li exigirà sempre més. De la tècnica bàsica i reglada, abstracta encara que es concreti en fórmules precises, es passa així al *savoir faire* particular i aplicat que qualifica la destresa de l'artista, la seva veritable tècnica, fins i tot quan ens referim a l'art conceptual.

Ha de quedar clar que misteri no equival a encanteri. En el misteri podem quedar encantats i, per aquesta raó, la via del misteri pot quadrar entre els factors que afavoriran els sistemes d'atracció més característics de l'art, però no és l'única raó dels seus encantaments. Ara com ara, furgar en la màgia de l'art en si mateixa, per no quedar-se solament en les descodificacions dels enigmes o dels jeroglífics més diversos, no sembla un camí ni fàcil ni a l'abast de tothom. Tanmateix, no hauria de semblar tan impenetrable si, per damunt de les contingències, movem una mica la frontera i pensem a bescanviar el verb per fruit, entendre, conèixer o reconèixer l'art. En definitiva, és aquest el paisatge en què m'agradaria penetrar.

La dimensió figurativa pren sovint gran volada en la revisió de l'art que, tot i així, ha de recobrir l'anàlisi de la tradició artística i de l'abstracció. La carcassa del que hi havia es camufla sota unes vestimentes noves que tornaran a canviar i que aniran mudant per fer-nos veure, entre altres coses, que ja no som allà mateix. Es pot tractar d'un miratge de canvi que no obeeix a grans mudances reals o profundes, pot ser una falòrnia o una moda transitòria, de vegades, però podem admetre que artísticament tota transformació té i cobra sempre sentit ple. Les màscares de l'art acostumen a ser visualment vistoses, es despleguin enjoiades o ascètiques, estrictes o minimalistes, malintencionades, al·lucinants o fantasioses, astutes o candoroses. Des de la seva elasticitat exerceixen per fer-ho tot possible, o quasi tot, amb independència de si aquesta part del tot que és l'art defensa quelcom viable o quelcom irrealitzable en altres escenaris, al marge de si vol fer-se ressò o evadir-se de les turbulències que l'envolten.

És aleshores quan la carabassa pot esdevenir carrossa espectacular davant dels nostres ulls. Tot d'una ens trobarem sota la llum de l'artífici que es correspon amb la llum de l'art que fa, de la màgia o de la il·lusió compromeses en tot bon simulacre, unes aliades impenitents. En l'art veritable tant se val si la carabassa no ha perdut la identitat. A pinzellades o a cops de martell —només en sentit literal, quan la imatge neix del camp de la pintura o de l'escultura—, ens faran veure allò que no és i construiran quelcom poc o molt tangible, que ens condueix al segon extrem que interessa valorar: la «representació». La transferència al món de la representació, prengui la forma de l'encanteri, o del conjur del conte, o del més autèntic i manifest, passa a ser una fórmula que mesura el nivell de credulitat i involucra l'habilitat per aclamar i acceptar la ficció.

L'univers de l'art ens fascina per la seva capacitat de ser i no ser a un mateix temps. La pipa dibuixada per Magritte no és una pipa, no, però pressentim que sí que ho és, ja que la idea de la cosa pintada incorpora valors gràfics reveladors sobre la forma de l'objecte. La pipa serà reconeguda fàcilment mentre estiguem familiaritzats amb l'estri del fumador i, malgrat que no puguem pas fumar amb ella, la veurem fumejar. La representació computa l'ésser de la cosa sense adquirir-ne totes les virtuts, només les suggereix o les reivindica molt *espiritualment*. Pot reemplaçar el seu referent d'una manera que qua-

lificaré d'inconsistent, parlem de la inconsistència física, funcional o d'altres tipus. De fet, haurem d'afirmar que la projecció pacta amb la percepció i ens descobreix que tenim competències per concebre i associar realitats diverses i trobar lligams que les aproximem, en fi, que ens revelen el seu vincle, i els nostres, amb el raonament abstracte.

Hi ha espais que es dilaten en l'atmosfera de la pintura i generen indrets per als quals mai no podrem transitar si no ho fem, és clar, amb els ulls, amb el pensament o amb la imaginació. Representar també és confiar en unes capacitats comunes que ens uneixen i que impliquen que els camps de la percepció es poden trobar i romandre actius per tal d'apreciar allò que ha passat a ser faula, miratge o ficció. No importa si abans va ser o no va ser realitat. La realitat actua aleshores com a model disseminat que afavoreix la invenció, que descriu intangibles i allò que escapa a la realització o a la funció, segons el cas. No oblidem que la realització sovint s'empara en el seu model i, al mateix temps, el transcendeix, l'interromp o el renova. El retrat és representació del retratat, però també és l'art, o posseeix l'art, de desfer-se del retratat. En aquesta segona opció, introdueix la lògica d'una representació valuosa per ella mateixa, més enllà de delimitar l'existència exaltada del personatge que s'hi vol emmullar i veure-s'hi reflectit per sempre més, segons l'estil d'un Van Eyck o d'un Holbein, d'un Van Dyck o d'un Velázquez.

El laberint de l'art té sortides, però, mentre hi som atrapats, serà fructífer que aprofitem l'avinentsa per investigar-ne tots els confins i racons: els més obscurs no són sempre aquells per on passa la representació de la mà de l'encantament. Algunes de les obres que he triat ens menen per camins familiars a llocs de fàcil reconeixement. Tanmateix, tots sabem que, en el territori quotidià, s'hi allotja quelcom que és estrany, secret o encobert, tot i ser devot d'uns indrets usuals que potser incautament considerem ben coneguts. En el rumb antitètic, és més fàcil trobar-s'hi aparentment confós; sobretot quan l'art suma exotismes o rareses, ens allunya del veïnatge amb els motius i escenaris, religiosos o profans, amb què ens havíem familiaritzat. Sigui davant del conegut o del desconegut, sorpresos o encuriosits per allò que no esperàvem veure, no ens hauríem de llançar sobre respostes fetes ni creure gaire en guies o bruixots que declarin saber-ho tot. Per entendre els camins de l'art és preferible promoure l'acostament a l'alquímia específica del fet artístic, que brilla especialment quan ho transforma tot per fer-nos sentir segurs en territori desconegut, amb la voluntat d'evitar la nostra evasió i poder atraure o modificar les nostres actituds.

Segurament des d'aquesta perspectiva, que planteja l'estudi de les tàctiques i virtuts generals, o particulars, que es manifesten en l'art, podrem recuperar l'orientació i cercar, si és precís, amb un interès i un criteri molt superior, els guiatges que ens assistiran més degudament. Sense prescindir dels punts d'amarrament, no serà estrany navegar entre dues aigües, ja que la quietud del llac no serà permanent i, encara més, pot ser l'excepció: un parèntesi transitori. Hi ha mar de fons en les obres d'art i això fa que la dinàmica històrica penetri en la seva consideració i en garanteixi l'encaix en el temps. L'estimació de l'art pot anar a la deriva i una mala fortuna ho pot escalar tot de manera atrevida, injusta o maldestra, segons com bufin els vents. Tanmateix, les perícies reflectides en les obres d'art, siguin quins siguin els llocs i els períodes històrics tractats, són interessants i forneixen la base d'una història de l'art

comparada. La varietat ens haurà de permetre agençar alguns espais de malendreços, pensant que la més gran qualitat sempre crida al consens.

Aquest pensament, no del tot gratuït, no impedeix assumir les incerteses. Si cal creuar per mars no mancats de perills, les naus de Tarsis hauran de protegir els seus hostes, els viatgers excèntrics i els més agosarats, que sempre n'hi ha. Sembla lògic recomanar als que s'estrenen una preparació prèvia per poder fer amb garanties les singladures més exigents i interessants, però sabem prou que, davant de l'obra d'art, la noció d'aventura mai no exclou els més experimentats. En algun moment han de caure els llamps i els trons. En plena tempesta, esplaiar-se de la llum o dels sons ens pot fer gaudir de l'espectacle que prepara una quietud relativa que no deixarà mai de ser polifacètica i que, en el marc definit, no puc qualificar de calmosa. Podem acceptar la rauxa estètica que ens lliura al temporal i, inversament, gaudir de la serenitat encalmada que crea la parsimònia prudent d'altres instants engolits en la placidesa artística, la qualifiquem de sublim, de sumptuària o d'untuosa.

No hi cap tot en el nostre esquema, ho veurem més endavant, però convé aclarir ara que el curs desdoblant sobre encanteri i representació es proposa pronunciar-se sobre dos conceptes més: art medieval i art postmedieval. Dos termes que enllaço, abordo i justifico més extensament en el primer capítol del llibre. Són dues nocions molt importants en el seu desenvolupament, encara que no pretenguin monopolitzar tota la història. Ho són perquè vertebreren aquest estudi com ho fan també els termes encanteri i representació que ja acabem de visitar. Un seguit de temes dels quals no faré ara el llistat —l'índex els aplega a grans trets— ens portaran de l'art del període medieval, amb les aturades imprescindibles en el món de l'Antiguitat, fins a l'art de les grans etapes posteriors, moderna i contemporània. No espereu un ordre cronològic ni un esbós d'història de l'art lineal o general, que vulgui tocar-ho tot, perquè ni és aquesta la finalitat de l'assaig ni ho va ser la de l'assignatura que hi va donar origen. Voldria dir-vos, abans de cloure la presentació, justament, que aquest llibre es planteja com un assaig obert i, manifestament, inacabable, que neix d'una assignatura optativa que vaig idear, per allà el curs 2010-2011, en el marc del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona. Aviat hauran estat set cursos continuats de vigència de l'optativa que, impartida en el quart curs del Grau, no hauria previst pas amb aquesta durada quan la preparava per primer cop. En realitat, no sé si van ser sis o set, o van ser set o vuit fins al curs 2021-2022; no en vaig portar el compte, però és ben cert que el temps va passar volant. Ara em plau lloar la valentia dels estudiants que s'hi van matricular per primer cop, en especial perquè segurament no sabien gaire bé allò que els esperava en una assignatura nova de la qual no havien sentit a parlar i que plantejava un programa transversal i força atípic. El primer dia del curs ja els vaig assenyalar, i ho torno a fer ara, que l'assignatura no era un sac on ubicar les coses més rares, alternatives o monstruoses de l'art, ni un espai per parlar de bruixes o bruixots, de dracs i harpies, dels dimonis o del Tarot, de l'alquímia figurativa o de temes esotèrics que s'aturen sobre aquellarres, sortilegis, malefics o encantaments assortits. Això no obstant, també els vaig aclarir que cap tema vinculat a l'art, especialment a les arts visuals, n'havia de quedar exclòs per raó de pertànyer a alguns d'aquests perfils que podria encapçalar la maga Circe.

El llibre tampoc és aquest sac en què isolar les rareses o les especificitats més singulars que la història de l'art ha abordat amb fortuna diversa al llarg del temps. Aquest seria molt plausiblement un altre llibre. Feta aquesta observació, he de dir així mateix que he mantingut la selecció de temes i l'objectiu inicial i que, per tant, el conjunt no ha estat refractari ni als àngels ni als dimonis, ni a les bruixes ni a les sirenes. En tot cas, ha volgut integrar-ho tot, grilles i reis d'Orient, en un plantejament obert que té alhora en compte molts altres temes: l'iconoclasme bizantí, les icones, el paisatge, les atmosferes, la representació arquitectònica o el paper de les teles, de les mans o dels objectes.

Aclarida aquesta qüestió, que considero important, és l'oportunitat també de donar les gràcies, molt especialment, a totes i tots els que van cursar efectivament la matèria, presencialment, sobretot per la seva col·laboració en la fàbrica d'idees que comporta tot diàleg compartit dins de l'aula. La dimensió de seminari, que he volgut aplicar sempre a l'assignatura Art i Encanteri, es fonamenta en la confrontació d'opinions sobre les obres d'art. Un acarament que sovint és recuperador d'idees antigues i generador de noves, que permet fer interpretacions i avaluacions, que serveixen també per rectificar i acomodar el discurs. En aquest sentit, reconec el deute amb els que em van escoltar i van respondre als interrogants que els vaig formular. Les bones expectatives generades han permès que tot aquest treball desemboqui en les pàgines que seguiran. Cal agrair també la col·laboració dels que em van fer arribar els apunts de classe, una base que m'ha ajudat a refer una part de les dissertacions, al mateix temps que m'ajudava a valorar els aspectes que valia la pena clarificar més i aquells altres dels quals podia prescindir. No dubto que una part dels continguts també es deu haver perdut, perquè els debats que s'han fet curs a curs no han estat sempre idèntics i no tot s'ha transcrit o hi ha cabut en un espai que ha de tenir uns confins necessaris.

He volgut recobrar generosament, això sí, les línies directrius i les temàtiques que van delimitar l'assignatura i que, òbviament, ens permetrien continuar explorant molts altres exemples i arguments dins dels paratges inesgotables de l'art i dels seus encanteris. En definitiva, aquest nou format que ofereix el llibre m'ha facilitat la tasca de tornar a elaborar el contingut bàsic del temari per tal d'adaptar i actualitzar allò que he estimat pertinent. Les imatges que van ser suport essencial per a les classes també guarneixen el text, no perquè siguin un element decoratiu sinó perquè són una base irrenunciable per comprendre'l i fer-ne una lectura congruent i viable. En aquest sentit, l'aparell gràfic és una necessitat en un llibre que parla i encadena obres d'art de natura molt diversa i que vol privilegiar aquesta dimensió visual, plural i comparativa, i sempre tindrà les seves limitacions, siguin del tipus que siguin, però permet fer més proper i entenedor tot el que es vol explicar.

En aquest espai m'agradaria implicar igualment els que es trobaran el llibre fet i tancat, els que arribaran després i que, malgrat que puguin dubtar d'una part d'aquestes pàgines —jo també ho faria— potser vulguin afegir-n'hi algunes més, com pertocava de la mateixa manera als molts treballs fets per a l'assignatura. Encara que els temes es puguin examinar des d'altres punts de vista i fem servir mètodes o mitjans d'estudi diferents, sempre és interessant prosseguir dins la història de l'art, transformant-la perquè pugui ser la història que més ens apassiona de totes les històries de la Història. No donem per perduts ni l'art ni l'encanteri.

És un alegria dedicar el llibre als que han compartit Art i Encanteri com a espai de debat docent i de recerca, i a tots els que, concentrant la mirada sobre el material escollit i sobre les fonts bibliogràfiques emprades, m'han ajudat a eixamplar l'esguard sobre assumptes i obres que m'han interessat especialment i que he recuperat o tractat, per primer cop, al llarg d'aquests darrers anys. No puc oblidar, finalment, els editors del llibre, tot l'equip que ha treballat per tal que aquest projecte pugui encaixar-se en el format més adequat i ho hagi pogut fer amb la propietat desitjada.